

1940. aasta Riigivolikogu valimiste dokumentide saatuse ja arhivaaride missioon

LIIVI UUET

1 940. aasta Riigivolikogu valimistest on kirjutatud küllaltki palju nii- hästi kodu- kui välismaal. Üks esimesi käsitlusi ilmus juba 1942. aastal koguteose "Eesti rahva kannatuste aasta" esimeses osas. Järgnevad uurimused tuleb liigitada juba selle järgi, kus nad ilmusid. Eesti NSVs ilmunud monograafiad ja artiklite allikaks olid ametlikud valimistulemused ja sisuks enamasti nende kommenteerimise väheloominguline töö. Välismaal ilmunud teostest tõuseb kahtlemata esikohale "Eesti riik ja rahvas Teises Maailmasõjas" (III osa). Selles avaldatud A. Soomi artiklis "Seadusevastased valimised" peatutakse ka valimistulemuste võltsimisel hääleõiguslike kodanike arvu vähendamise teel. Pikemalt sellest ja teistest võltsimistest artiklis ei räägita. Ometi põhinesid artiklis toodud faktid Riigiarhiivis A. Soomi juhtimisel tehtud uurimistöö, mis vähemalt osaliselt on säilinud. Käesolev kirjutis püüab anda lühiülevaate valimisdokumentide uurimisest 1942.–1943. aastail ja nende hilisemast saatusest. Sellega seostub ka küsimus arhivaari kohustest ja ülesannetest: kas on nendeks ainult arhivaalide kogumine ja korrastamine või ka dokumentide sisuline analüüs

ja neile suulise lisaandmestiku kogumine. Arhivaar tegeleb, vähemalt laia üldsuse arvates, just ajaloo. Kuid millal lõpeb poliitiline tellimustöö ja algab ajalugu?

14.–15. juulil 1940 toimunud Riigivolikogu valimiste tulemused võeti jaoskonnakomisjonides kokku 15.–16. juuli ööl. 16. juulil pidasid oma istungeid ringkondade komiteed, kes kontrollisid protokollide vastavust hääletussedelitele ja kinnitasid oma otsusega kandidaatidele antud häälte üldarvu. Samal päeval pakiti ja pitseeriti ringkondade komiteede ja valimiskomisjonide protokollid, kokkuvõtted ja valimisedelid ning saadeti need Valimiste Peakomiteele. Viimane määras 17. juulil kindlaks ametlikud valimistulemused, mis avaldati sama kuupäevaga dateeritud Riigi Teatajas. Oma viimasel istungil 2. augustil, mis oli pühendatud peamiselt kandidaatide kautsjonite tagasimaksmisele ja valimistega seotud isikute tasustamisele, otsustati viimase punktina valimismaterjalid anda üle Riigiarhiivile.¹ Seal moodustati neist omaette kogu.

1942. aastal alustati Riigiarhiivist ümbernimetatud Tallinna Keskarhiivis direktor A. Soomi juhtimisel ulatuslikku uurimistööd 1940.–1941. aasta valimis-

test. Riigiarhiivi fondis säilinud dokumentidest ilmnevad järgmised uurimused:

1. 1940. aasta Riigivolikogu valimiste hääleõiguslike valijate arvu kontrollimine valimiskomisjonide ja ringkondade komiteede protokollide põhjal.

2. Kehtivate ja kehtetuks tunnistatud sedelite uuesti ülelugemine, kokkuvõtete tegemine ja statistiline analüüs.

3. 1941. aasta NSVL Ülemnõukogu valimiste protokollide analüüs.

4. Mälestuste kogumine ja ankeetide saatmine mõlema valimisega seotud isikutele.

5. Riigivolikogu valimisseaduse muudatus- te kokkuvõtted.

21. mail 1942 on koostatud protokoll Riigivolikogu valimiste tulemuste kokkuvõtmise kontrollimise kohta.² Kontrollijad olid abidirektor A. Margus ja ajutine tööjõud E. Promm, juures viibis direktor A. Soom. Võrreldi peakomitee ametlikke kokkuvõtteid ringkondade komiteede protokollidega. Kontrollimisel tuvastati:

1. Valimistest osavõtnute üldarv, samuti kehtivate ja kehtetute sedelite arv on peakomitee kokkuvõttes ringkondade komiteede protokollidest õigesti kokku liidetud.

2. Hääleõiguslike kodanike arv ei ühti ringkondade komiteede protokollides märgitute arvuga, vaid on märksa väiksem. Peakomitee kokkuvõtte järgi oli hääleõiguslikke kodanikke 703 059, ringkondade komiteede protokollide kokkuvõtte järgi 738 179, vahe 35 119. See lisas valimistest osavõtu ametlikule protsendile 4% (ametlik 84,065 ehk 84,1%, õige arvestus 80,066 %). Protokollile on lisatud tabel valimisringkondade kaupa. Keskmised vahed enamikus ringkondades on 2,5–3%, erandiks Harjumaal valimisringkonnad nr 13–18, kus hääleõiguslike kodanike arvu on vähendatud 18–20%, 15. ringkonnas isegi 24% (ringkondade komiteede andmed 9662, peakomitee kokkuvõte 7319).

Mahukam töö oli valimissedelite kontrollimine. Sellega tegeles Keskarhiivi vanemarhiivaar Eliise Meitre juunist 1942 aprillini 1943 (vaheaegadega). Ta vaatas üle kõik arhiivi antud sedelid ja võrdles tulemusi valimiskomisjonide ja ringkondade komiteede kokkuvõtte-

tega. 15. mail 1943 lõpetatud 10-leheküljelistes tabelitega varustatud kokkuvõttes on järgmised tõdemused:³

1. Sedelid ja nende asemel kasti pandud muud paberid olid pakitud nõuetekohaselt. Ainult Virumaal ja Tartumaal oli kehtetuks tunnistatud sedelid või need, mille suhtes oli ringkondade komitees tehtud teine otsus kui jaoskonnakomisjonis, paigutatud koos protokollidega.

2. Sedelid olid valdavalt säilinud, välja arvatud Nõva valla kõik sedelid, Undla valla Aruküla jaoskonna sedelid ja üksikud muudetud kehtivusega sedelid.

3. Seaduse järgi pidi ringkondade komitee sedelid üle vaatama, kuid viie maakonna pak- kide hulgas oli ka jaoskonnakomisjonis pitsee- ritud ja kontrollimata pakke.

4. Sedelite kontrollimisel leiti kehtivate se- delite hulgast rikutud sedeleid 1692, neist kõi- ge rohkem Tartus – 885 ja Pärnumaal – 199, kõigist teistest maakondadest alla 100, võõra ringkonna sedeleid 37, üksikuid tühje ümbrik- ke ja paberitükke sedelite asemel (kaks viimast kõik Harjumaalt). Kehtivaks olid loetud ka pos- ti teel saadetud ja omatehtud sedelid ning sedelite asemel antud allkirjad (kokku 134). Tallinna ja Viljandimaa paaris jaoskonnas olid seda laadi hääletamised loetud kehtetuks.

5. Ringkondade komiteed olid tunnusta- nud kehtivaiks jaoskonnakomisjonide kehte- tuks tunnistatud sedeleid kokku 2125, neist oli kogu tekst läbi kriipsutatud 292, kandidaa- di nimi maha kriipsutatud 800, alla kriipsuta- tud 23, pooldava märkusega 37, muul viisil rikutud 840, ainult sedeli alumine pool 86, võõra ringkonna sedeleid 32, tühje ümbrikke 15. Kõige enam oli muudatusi tehtud Tartus ja Tartumaal (ligi 2/3 muudatuste üldarvust).

6. Kontrolliti ka ringkondade komiteedes tehtud kokkuvõtteid sedelite tegeliku arvu vastavusest jaoskonnakomisjonide protokolli- dele. Siin olid vahed väikesed (kokku vaid umbes 20 rohkem või vähem).

¹ ERA f R-3, n 1, s 104, l 69.

² ERA f 1265, n 1, s 308a.

³ ERA f 1265, n 1, s 308.

18. valimisringkonna

hääletamissedel

Töötava Rahva Liidu
kandidaat

Saks, Artur,

29 a. vana. Jöelähtne vald.

18. valimisringkonna

hääletamissedel

Kandidaat

Jüri-Rajur Liivak,

28 a. vana. Rae vallas.

Välja lõigata selle kandidaadi hääletamissedel, kellele soovitakse hääletada, ja see hääletamissedel panna valimisümbrikku.

Riigivolikogu 25. valimisringkonna valimissedel Riigivolikogu valimistel
14. ja 15. juulil 1940.

25. valimisringkonna

hääletamissedel

kandidaat

Arnover, Eduard

40 a. vana,

elukoht Märjamaa vallas, Luiste
külas, Luiste talus.

25. valimisringkonna

hääletamissedel

TÖÖTAVA RAHVA LIIDU

kandidaat

Toompuu, Georg

30 a. vana,

elukoht Tallinnas, Tähe t. 6—1.

7. Uurimuse lõpul koostati kokkuvõtlik tabel kehtivaist ja kehtetutest sedelitest valimisringkondade kaupa, arvestades puuduvad sedelid juurde valimisprotokollide abil. Selle järgi oli kehtetuid sedeleid 46 300 (ametlikud andmed 42 399). Rohkem oli neid Harju- ja Tartumaal, eriti aga Tartu linnas, absoluutne rekord kuulus sealsele 45. ringkonnale, kus ametlike tulemuste põhjal oli kehtetuid sedeleid 5%, kontrollimisel aga 11%. Selles ringkonnas kandideeris algul ka Jaan Tõnisson.

Niisiis toimus valimistulemuste võltsimine kahel viisil: jaoskonnakomisjonides loeti kohati kehtetuid sedeleid kehtivateks, enamikus ringkondade komiteedes suurendati poolthäälte protsenti sedelite täiendava kehtivaks tunnistamisega, peakomitees üksikute valimissedelitega ei tegeldud, vaid vähendati hääleõiguslike valijate arvu, et tõsta valmistest osavõtu protsenti.

Eespool toodud andmeid kasutades võib uuesti ümber arvestada ka ametlikud valimistulemused: selle järgi osales valimistel 84,1% hääleõiguslikest kodanikest, Eesti Töötava Rahva Liidu (ETRL) kandidaatide poolt hääletas 92,82% valimistest osavõtnuist ehk 78,03% hääleõiguslikest kodanikest. NB! Poolthäälte juurde on arvatud ka 3303 Jüri Rajur Liivaku poolt antud häält. Tegelikult osales valimistel 80,06% valimisnimekirjadesse kantuist, poolt hääletas neist 91,6% ehk 73,3% hääleõiguslikest kodanikest. Seega pole vahed suured. Enam mõjutasid üldtulemusi ETRLi vastaskandidaatide kõrvaldamisega kaasnenud lootusetus ning valimiste eel ja ajal valitsenud otse- või kaudne mõjutamine. Millises õhkkonnas kokkuvõtete tegemine toimus, sellest räägivad siin refereeritavad mälestused.

30. mail 1942 kontrollis Eliise Meitre 1941. aasta jaanuaris toimunud NSVL Ülemnõukogu valimiste Tallinna ja Nõmme jaoskonnakomisjonide protokolle, 8. juunil 1942 Tartu linna valimisprotokolle.⁴ Tallinna protokollides tuvastati rohkesti elementaarseid arvutus-

vigu, sealhulgas väga suuri (kuni 10%) valimisnimekirja kantute, valimistest osavõtnute ja pärast nimekirja kandmist piirkonnast lahkunute osas. Ühes protokollis polnud hääletanute arvu üldse märgitud. Suur segadus valitses paljudes protokollides ka kehtetuks tunnistatud sedelite osas. Mõnes protokollis olid kandidaadi poolt antud häälte hulka arvatud ka kehtetud sedelid. Tartu jaoskonnakomisjonide protokollid on selles mõttes korrektesmad, kuid ilmselt selle tõttu, et keegi, tõenäoliselt ringkonnakomisjoni sekretär, on kõik arvud üle kontrollinud ja enamiku vigu parandanud. Mõlemale E. Meitre poolt protokollina vormistatud kokkuvõttele on lisatud ka hääletamise arvuliste andmete tabelid jaoskondade kaupa.

Valimiste ametlikud kokkuvõtted olid neil valimistel juba peaaegu nõukogulikud, näiteks: Liidunõukogu valijate arv 875 276, osavõtt 97,40%, poolthääletanute arv osavõtnutest 97,01%. Valimistest võtsid osa ka Eesti sõdurid ning siin asunud punaarmeeelased ja teised NSV Liidust tulnud isikud, keda pidanuks seega olema 137 000 – 172 000, sõltuvalt sellest, millist Riigivolikogu valijate arvu õigeaks lugeda.

Neljas oluline töö, mille mahu kohta pole kahjuks andmeid, oli küsimustiku levitamine valimiste kohta ja mälestuste kogumine. Riigivolikogu valimiste kohta on koostatud 22 küsimust. Küsitakse, milline oli komisjoni koosseis, kuidas ta töötas, kas jälgiti valijaid, kas ja kuidas avaldati neile survet, kas valimisjaoskonnas viibis punaväelasi ja militsionääre, kas viibis häältelugemise juures teisi isikuid, millised olid valimissedeleile tehtud märkused, kas oli proteste ja pilkesalme, kas loeti rikutud sedeleid kehtivaiks, kas liikmed panid ise sedeleid kasti, kuidas toodi valijaid valimiskasti juurde, milline oli meeleolu. Sama laadi küsimustik oli koostatud ka 1941. aasta jaanuaris toimunud NSVL Ülemnõukogu valimiste kohta.⁵

1. Ainsa valimisringkonna hääletamissedelid, kus kandideeris kaks kandidaati.

2. Enne vastaskandidaadi kõrvaldamist trükitud hääletamissedel, asemele tuli trükkida uus.

⁴ ERA f 1265, n 1, s 291.

⁵ ERA f 1265, n 1, s 308a.

Täidetud ankeete ja pikemaid kirjalikke vastuseid ankeedi küsimustele on säilinud 4. Lisaks neile on Viljandi linna ankeetide kokkuvõtted (juulivalimistest 5. jaanuari-valimistest 4 vastanut). Kuna mälestused olid värsked, siis võib neid teatud reservatsioonidega ka usaldusväärseks pidada. Ometi nähtub isegi nii lühikese ajavahemiku järel inimlälu petlikkus – väheste vastuste hulgas on ühe Laiksaare valla mehe märkmed, kes ajab kenasti segi juuli ja jaanuari sündmused. Tema meenutustes Riigivolikogu valimistest ajavad valimistest kõrvalehoidjaid mööda küla taga täitevkomitee esimees ja politruk, samas aga tõmbab üks mees kuue selga ja läheb ära karjamaale, kust teda kätte ei saada. Valimiskaste veetakse ringi mootorratastel (12. jaanuar oli väga külm ja tuisune). Paljud ankeetidele vastanud märgivad kaudset survet: punavägede demonstratiivne liikumine valimispäevil, hääletamisest kõrvalehoidjate valima kutsumine ja neile valimiskasti kojuviimine, kuulujutte "mustadest nimekirjadest".

Mälestustest on huvipakkuvamaid valitsusnõunik Johannes Klesmendi kirjapanekud, kes valitsusnõunikuna viibis valitsuse koosolekutel. Pearõhu on ta neis pannud valimiste ettevalmistamisele. Mälestused annavad kujuka pildi, kuidas samm sammult muudeti seadusi ja NSVL saatkonna survele ei peetud kinni isegi endi kehtestatud uutest aktidest. Allpool üks näide seoses Riiginõukogu valimistega. 4. juulil, valimiste korraldamise esimesel arutelul arvati valitsuses veel, et Riiginõukogu säilib, A. Jõeäär oletas isegi, et "Riiginõukogust võime saada omale hea tahtmise juures palju kindlama asutuse kui Riigivolikogust, sest kui valimised vähegi vabad on, ei ole sugugi selge, kuidas Riigivolikogu koosseis kujuneb". Ka vabariigi presidendi 5. juuli otsusega määratakse "Riigivolikogu uue koosseisu valimised ja Riiginõukogu uue koosseisu kujundamine". Nagu teada, oli juba 9. juulil selge, et "vähegi vabadest valimistest" ei ole juttugi ja Riigivolikogu koosseis oli juba ette määratud. Pärast valimisi küsis J. Klesment J. Vareselt 16. või 17. juulil, kuidas jääb Riiginõukogu moodustamisega. Vares seletas, et Ždanov ei tahtvat enam riskida. Ta olevat olnud väga rõõmus, et

K. Päts kuulutas välja uued valimised, kuid sundida teda nimetama 10 vastuvõetavat Riiginõukogu liiget, olevat riskantne. "Õelnud siis, et see vanamees (starik) on kaval rebane, taipab olukorda ja annab järele, kuid oskab ka kõikaid kodarasse visata, sellepärast olevat vaja ettevaatust."⁶

Peakomitee peasekretäri Artur Mägi ja asjaajaja-sekretäri Valter Jõgi mälestustest selgub, milline närviline õhkkond valitses värskes võimuladvikus maakondadest kokkuvõtete saabumise ajal ja kuidas peakomitees tehti parandusi, selleks et näidata valimistest osavõttu suuremana. 20. mail 1942 kirjutas V. Jõgi oma meenutustes: "Pärast valimistulemuste kokkuvõtmist ilmunud Peakomiteesse rida juhtivaid kommunistlikke tegelasi eesotsas Lauristini, Säre, Habermanni ja Izmestjeviga, kes olevat leidnud, et valimiste tulemused ei ole rahuldavad. Izmestjev nõudnud Jõgilt hääletusel käinute arvu 25% võrra suurendamist. Hr. Jõgi vastanud selle peale, et see ei ole võimalik, sest aluseks tulevat võtta ainult ringkonnakomiteede protokollide andmed. Selle peale võtnud Izmestjev Jõgil rinnust kinni ja ähvardanud revolvriga."⁷

Mitu isikut on meenutanud vastaskandidaatide esitamist ja neile toetusallkirjade kogumist ning survet, mida kandidaatidele nende tagasiastumiseks avaldati.

Toimikutes on kolm lehte sedelitele tehtud märkuste väljakirjutuste ja kehtivaks tunnistatud, tegelikult rikutud sedelite kirjeldustega. Viimastest markantseim on Tartu linna ringkonnakomitee poolt kehtivaks tunnistatud sedel, millel oli juurdekirjutus "Maha Kommuuna! Elagu iseseisev Eesti". Kandidaadi Kr. Jalaka nime juurde oli kirjutatud "on kaabakas. Hääletan Agu Põllule" (tagandatud kandidaat).

Lisaks väike valik juurdekirjutusi kehtetuks tunnistatud sedeleilt. Kuna sedeleid ei saadetud valijaile koju, vaid anti kätte alles valimisjaoskonnas, on need kirjutised tehtud sealsamas.

"Minul pole midagi valida. Olete juba ise ähvardusega valmis valinud. Valija"

"Elagu õiglased Eesti pojad ja tütreid, surgu kommunist. Lehvigu sini-must-valge lipp.

Kaitsku Jumal me kodumaad. Palju aastaid elagu meie president."

"Adolf Hitler saab olema Eesti rahva ja tema vabaduse uuesti tooja! Oodake veel lühikest aega, siis sööte oma supi!"

"Elagu meie president hr. Päts. Zdanov oma bandega välja Tallinnast ja vabalt Eesti pinnalt. Kus on teised kandidaadid? Kas see on vabamus?"

Ankeetides kirjeldatakse ka karikatuure, näiteks oli Pärnus kassis paberileht haakristiga, mille küljes kõlksid pooduina Stalin ja Molotov. Leidub üks ärakiri valimiskastist leitud 18-realisest luulevormis pöördumisest kandidaadi poole: "Sa oled üllas, suur ja aus./ ent halpuses Sa tee nüüd paus./ ja jäta oma lapsik jonn./ Seal tarku mehi tarvis on, /kus valida end lased./ meil hääle anda käsed..."⁸

Mis sai valimisdokumentidest ja eespool käsitletud uurimistöo materjalidest edasi? 1952. aastal korrastati ENSV Ülemnõukogu 1940–1941. a dokumentid. Fondi inventeeriti ka valimiste materjalid: peakomitee, jaoskondade ja ringkondade komiteede protokollid, kandidaatide esitamisprotokollid, nende platvormid jm. Dokumentide hävitamiseks eraldamise aktis on märgitud väheväärtuslik majandusalane kirjavahetus ja arved, kasutatud valimissedeleid nende seas pole. Ilmselt hävitati need juba varem ja mingit jälge jätmata. NSVL Ülemnõukogu valimiste valimissedelid olid hävitatud juba 1941. aastal. Neist valimistest on säilinud juhendeid, kirjavahetust ja osa valimisprotokolle. Kuna nimetatud dokumentid jäid kohalikesse täitevkomiteedesse, sõltus nende saatus paljus ka omavalitsuse arhiivi üldisest säilimisest.

Riigiarhiivi fond korrastati 1952. aastal, sellesse inventeeriti ka kaks toimikut 1940. ja 1941. aasta valimiste dokumentide kokkuvõttega, üksikute mälestustega ja nende põhjal koostatud ülevaadetega. Nii on nad seisnud, isegi mitte erifondis.

1999. aasta Eesti Vabariigi New Yorgi Peakonsulaadi arhivaalide korrastamisel avastati nende hulgast Johannes Klesmendi isiklik arhiiv, kuus mahukat kiirkõitjat mitmesuguseid dokumente. Neist üks sisaldab kaks valimissedelit, osa Riigiarhiivis tehtud kokkuvõttest,

väljakirjutusi sedeleile lisatud tekstidest, ankeete ja ankeetide kokkuvõtteid, mälestusi, ilmselt J. Klesmendi ja A. Soomi koostatud ülevaateid Riigivolikogu valimistest, nende mustandeid. Ülevaadetel on pliiatsiga märkused "Stokholmi saadetud materjal.", "Tehtud sakslaste soovil ja viimane ptk hiljem täiendatud". Kuna need dokumendid pärinevad Riigiarhiivist, siis on need nüüd liidetud Riigiarhiivi fondi. Näib, et juulivalimised on J. Klesmendi tõsiselt huvitanud. 1940. aastate lõpul ja 1950. algul on ta kirjutanud selletemalisi artikleid ja ülevaateid⁹. Tema dokumentide hulgas on ilmselt 1942. aastal koostatud tabel andmetega vastaskandidaatide saatus kohta. 1953. aastal on koostatud tabel 1940. aasta Riigivolikogu liikmete edasise elukäigu kohta, allikaks Eesti NSV ajakirjandus. Neist oli surnud, hukatud või arreteeritud 7, põlu all 15, kõrgetel kohtadel ainult 4 inimest.

Riigiarhiivis on hoiul Arnold Soomi isikufond, täpsemalt tema "järelejäänud paberid". Oma arhiivi väärtuslikuma osa võttis ta kaasa. Võimalik, et selles oli ka valimistulemuste kontrolli ja analüüsiga seotud dokumente. Praegu säilitatakse Arnold Soomi arhiivi Balti Arhiivis Stockholmis.

Arhiivis tehtud kokkuvõtete esimesed andmed jõudsid Eesti poliitikuteni juba 1943. aastal. Hilisemaist publitseeritud või publitseerimata jäänud üldistustest mainisid vaid ühte: ettekannet USA Esindajatekoja liikme Ch. J. Kersteni algatusel loodud komisjonile Balti riikide inkorporeerimise asjaolude uurimiseks.¹⁰ Lisaks paljude teiste isikute tunnistustele on selle algallikate loetelus viide A. Soomi poolt Eesti Riigiarhiivis tehtud autentse valimismaterjali uurimusele. **T**

⁶ samas

⁷ samas

⁸ samas

⁹ ERA f 1608, n 2, s 420.

¹⁰ ERA, f 1608, n 2, s 417.